

ANTI-KVARISK MEDVERKAN 2020-21

Charlotte Skeppstedt

TÖNNERSJÖ KYRKA

Renovering av golv m.m.

Tönnersjö socken, Halmstads kommun

RAPPORT KULTURMILJÖ HALLAND 2022:17

STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER

Stiftelsen Hallands Läns museer, Kulturmiljö Halland.

Uppdragsverksamheten, Halmstad.

Antikvarisk medverkan 2020-21.

Bild framsida: Kyrkan sedd mot koret efter golvrenovering.

Foto: 2022:26.

Grafisk form: Anders Andersson.

Layout: Charlotte Skeppstedt

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet.

Diarie nr: 2020-272, 2020-337, 2021-56, 2021-62.

INNEHÅLL

Administrativa uppgifter	5
Inledning	6
Historik och beskrivning	6
Före renovering	7
Skador och undersökningar	10
Utförda åtgärder	12
Efter renovering	26
Källor och litteratur	31

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

- **Objekt:** Tönnersjö kyrka
- **Länsstyrelsens dnr:** Golvrenovering: 433-7739-19, byte av kapillärbrytande skikt: 433-8793-20, ändring till flyttbara bänkar: 433-8853-20, kalkning av väggar och valv: 433-2005-21, glasgolv över medeltida mur: 433-2002-21. Arkeologi: 431-8793-20 och 431-2014-21.
- **Beställare:** Snöstorps församling
- **Handlingar:** Handlingarna för ansökan om golvrenoveringen är upprättade av Snöstorps församling och daterade 2020-10-29. Handlingar för byte av kapillärbrytande skikt är daterade 2020-11-30. Handlingar för ändring av bänkar, kalkning av väggar och valv samt glasgolv över medeltida mur har utförts av Folkes Bygg & Byggnadsvård, daterade 2020-11-12, 2021-02-09 och 2021-02-10.
- **Entreprenörer och hantverkare:** Byggarbeten - Folkes Bygg & Byggnadsvård, Hanaskog. Elarbeten - Skedala El AB. VVS-arbeten - Håkansson's rör AB.
- **Antikvarisk medverkan:** Charlotte Skeppstedt, Kulturmiljö Halland. Arkeologisk medverkan: Sofie Renström, Kulturmiljö Halland.
- **Renoveringsperiod:** Oktober 2020 - juni 2021.
- **Besiktningar:** Byggarbeten slutbesiktigades 2021-05-28.
- **Antikvariskt utlåtande:** Arbetena har utförts på ett kulturhistoriskt riktigt vis i enlighet med länsstyrelsens beslut och enligt de anvisningar som Kulturmiljö Halland lämnat såsom antikvarisk kontrollant.

INLEDNING

Tönnersjö kyrka har renoverats under 2020-21. Då Tönnersjö kyrka är skyddad genom kulturmiljölagen har Snöstorps församling begärt tillstånd av länsstyrelsen till renoveringen. Detta tillstånd gavs enligt beslut 433-7739-19, datum 2020-10-07. Efter att renoveringen startat tillkom flera beslut, angående ändrad konstruktion på bjälklaget, kalkning av väggarna, glasgolv och arkeologi. Enligt beslutet krävs antikvarisk medverkande. Till antikvarisk medverkande har Snöstorps församling valt Charlotte Skeppstedt, Kulturmiljö Halland. Enligt länsstyrelsens beslut ska den antikvariske experten följa och dokumentera arbetena i en slutrapport. Denna rapport sammanfattar utförda åtgärder på Tönnersjö kyrka.

Arkivmaterial förvaras hos Kulturmiljö Halland, Tolls-gatan 7 i Halmstad. Digitala fotofiler till fotodokumentationen utförd vid antikvarisk medverkan vid arbetena på Tönnersjö kyrka är tagna av Charlotte Skeppstedt och förvaras hos Kulturmiljö Halland, film 2021-??.

HISTORIK OCH BESKRIVNING

Tönnersjö kyrka ligger i Tönnersjö kyrkby, ca en mil öster om Halmstad. Kyrkan härrör troligen från slutet av 1100-talet. Kyrkobyggnaden utgörs av ett rektangulärt långhus och halvrund korabsid med medeltida ursprung, uppförda av gråsten i skalmursteknik, ett gaveltorn av trä i väster samt korsarmar i norr och söder. I mitten av 1850-talet skedde en radikal ombyggnad av kyrkan då vapenhusen i norr och söder ombyggdes till de nuvarande korsarmarna. I början av 1860-talet förlängdes långhuset åt väster och gaveltornet byggdes.

Fasaden är vitputsad med sparsam dekoration och rundbågeformade fönsteröppningar som förstorades på 1850-talet. Gaveltornet har en tidstypisk flack huv och sluten lanternin. Långhus, kor och korsarmar har separata sadeltak som sedan 1860-talet är spånklädda. Exteriören präglas av medeltida stilideal samt av de väl anpassade tilläggen.

Det vitputsade, smala kyrkorummet har en medeltida prägel och täcks av gotiska kryssvalv från 1400-talets slut i den östra delen. I den västra delen är kyrkan för-

längd och ett kryssvalv tillkom på 1500-talet och ett i mitten av 1800-talet. I korabsiden finns en ursprunglig medeltida fönsteröppning och här finns spår av medeltida måleri. I samband med 1800-talets ombyggnader skedde även en radikal omvandling av interiören. I inredningen är de nygotiska influenserna framträdande i form av den öppna bänkinredningen från 1891 med voluter, den spetsbågeformade altarpopsatsen från 1873 samt orgeln med fasad från 1871. Kyrkan är en av få som har en nygotisk avskärmning av sakristian med dörr. Vid en renovering 1953-54 dämpades emellertid det sena 1800-talets förändringar av det medeltida kyrkorummet. Kyrkorummet innehåller ett flertal äldre inventarier, bla predikstolen från 1629, en Kristusskulptur från 1400-talets första hälft, träskulpturer från en altarpopsättning från 1648 samt en basunängel från 1700-talets början.

Äldre odaterat fotografi av kyrkan, där altarpopsats och altarring är placerade närmre kyrkorummet än idag. Foto: Hallands Konstmuseum.

FÖRE RENOVERING

I Tönnersjö kyrka hade det under en längre tid varit problem med kyrkans trägolv. Partier av trägolvet hade bytts sedan tidigare då de varit så dåliga att det funnits risk att trampa igenom golvet. Det fanns en unken och fuktig doft från trägolvet och brädorna var svårt angripna av tvärstrimmig trägnagare. Vid tidigare lagningar hade ett tegelgolv syns under trägolvet. På några platser togs brädor upp för att undersöka hur det såg ut. Ca 1-2 decimeter under befintligt golv fanns ett tegelgolv. Arkivsökningar indikerade att detta kunde vara från mitten av 1800-talet, då korsarmarna tillkom. Församlingen ansökte om och fick tillstånd av länsstyrelsen att ta bort trägolvet och i stället ta fram det underliggande tegelgolvet.

Korets golv renoverades 1997, då trägolvet togs bort och det underliggande tegelgolvet togs fram.

Trägolvet var lagt med brädorna i kyrkans längdriktning, utom i tvärgångarna där de låg i nordsydlig riktning. Där mittgång och tvärgångar möttes hade ett stjärna skapats.

Golvet i nordost längst fram vid dopfont och dopaltare. Trägolvet hade varit så dåligt vid tidigare tillfälle att delar av det var bytt.

Golvet i sydost vid predikstolen.

Nordöstra bänkkvarteret innan renovering. Bakom bänkkvarteret finns tvärgången med brädorna lagda i nordsydlig riktning.

Nordvästra bänkkvarteret innan renovering. Här var golvet så dåligt att det gick att trampa igenom det när bänkarna var borttagna.

Stjärnan i mitten av golvet, där mittgången och tvärgångarna möttes.

Längst bak i det nordvästra bänkkvarteret finns vaktmästarplatsen som kräver rödrdragning till all teknik.

SKADOR OCH UNDERSÖKNINGAR

Det fanns en fuktig unken doft från trägolvet, som även hade dålig bärighet. Partier av golvet hade bytts sedan tidigare för att brädor varit dåliga. Nära mattan i mittgången lyftes fanns mängder med trämjöl från tvärstrimmig trägnagare på golvet. Där brädor lyftes upp märktes hur mycket antgrepp som fanns från trägnagarna. Brädorna var fulla med hål och var mycket spröda. Trägolvet hade även en hel del lagningar efter tidigare ändringar i inredningen. Trägolvet låg bitvis mycket nära tegelgolvet spikat på mycket tunna reglar.

När kyrkorummet var tomt märktes det tydligt hur smutsade väggarna och valven var. Väggarna hade stabil puts, med endast mindre sprickbildningar. Kordelen (den främre delen av kyrkorummet vid predikstolen) var mer smutsad än långhuset. Smutsen berodde både på effekten av värme och luftcirkulation över radiatorerna och på användandet av stearinljus. Kordelen var mer smutsad än resten av kyrkorummet för att det tänds mer ljus framtill i kyrkorummet. Det hade även runnit kondens från fönsterbänkarna som gett fula märken under fönstren.

När mattan i mittgången lyftes bort fanns tydliga spår av trägnagarna i form av rikliga mängder trämjöl.

Det fanns gamla lagningar i trägolvet efter tidigare ändringar av inredningen.

Trägolvet togs upp på flera platser för att se hur det underliggande tegelgolvet såg ut. Bitvis låg tegelgolvet mycket nära trägolvet.

När trägolvet bröts upp var det tydligt hur angripet det var av trägnagare. Vissa brädor var fulla med hål och var mycket spröda.

UTFÖRDA ÅTGÄRDER

Innan renovering gjordes noggrann täckning in till koret och de båda sidoskeppen. Föremål som skulle vara kvar i kyrkorummet, som predikstolen, psalmbokstav-lorna och takkronorna täcktes. Bänkarna lyftes ut och förvarades i bårhuset. Mindre föremål som t ex skulpturerna förvarades i koret och absiden.

Trägolvet och träbjälklaget revs. Delar av mittgången låg till en början kvar för att underlätta uttransport av tegelgolvet. Tegelstenarna till tegelgolvet sorterades i tre kategorier, de som var i bra skick, de som var acceptabla och de som var i dåligt skick. Tegelgolvet låg i någon form av mönster som utgick från kvadrater, men en riktig regelbundenhet var svår att se. Längst fram låg tegelgolvet i en halvcirkel som kan ha markerat altarringens tidigare läge. Längst bak i kyrkorummet saknades tegelgolv. Här fanns ett träbjälklag upplagt på större stenar. Stenarna visade sig var fint bearbetade och vissa verkar ha varit hörnstenar, t ex i en tidigare portal, eller i ett ytterhörn. De stora stenarna togs ur kyrkorummet och sparades av församlingen för att

kunna användas på kyrkogården. Även i mitten saknades golvtegel eftersom värmerör till värmesystemet sedan tidigare dragits fram hör.

När trägolvet och tegelgolvet tagits ut ur kyrkorummet undersöktes marklagren av arkeolog som konstaterade att de främst bestod av omrörda kulturlager. Marken i kyrkorummet jämnades av. Längst fram sänktes det och längst bak fick det fyllas ut. Under arbetets gång dök murar upp i golvet åt väster strax bakom sidoskeppen. Murarna undersöktes och dokumenterades av arkeolog och konstaterades vara kyrkan ursprungliga västvägg med portal. Församlingen tyckte att murarna var ett mycket tydligt och pedagogiskt fynd som de ville ha möjlighet att visa för besökare och ansökte om att få ha den bäst bevarade delen av muren synlig under ett glasgolv även efter renoveringen. Glasskivan placerades till höger om mittgången, över murresterna. Arbetet gjordes i samarbete med Göteborgs Byggnadsglas AB. Sidorna nere i gropen där muren finns putsades och vitkalkades. Glasen har lagts i en ram i svart smide med dimension 60x40mm, stag i glasskarv T-järn 75 x

Trägolvet efter att bänkarna tagits bort

50mm. Två glas med tjocklek 34 mm med 6 mm härdat slitglas med måtten 942 x 1490 har lagts i smidesramen. Det totalt måttet på gropan är 1908 x 1508mm.

Över det utjämnade golvet har elledningar dragits. Värmeledningar till radiatorer på södra väggen och in till sakristian har dragits i mitten i tvärgången, precis som tidigare. Över el- och rördragningar lades isolerande markskivor, 100 mm tjocka stenullsskivor. Över stenullsskivorna gjöts en armerad betongplatta, ca 8 cm tjock. På norra sidan längst bak i kyrkorummet gjordes en kanal i gjutningen för dragning av el mm till vaktmästarplatsen. I ytterkanten gjordes ett glidskikt för att separera betongplattan från yttermurarna.

Då de gamla tegelstenarna inte räckte till hela kyrkorummet har golvet lagts med en blandning av gamla tegelstenar och nya kvadratiska från Qvesarums byggnadsvårdsbutik. De gamla användes till mittgången, tvärgångarna och till en halvcirkel som möter upp golvet i koret. I mitten lades golvet i mönster där mittpunkten är en äldre kvadratisk golvplatta som tidigare utgjort upplag för värmerören. De kvadratiska golvplattorna från Qvesarum lades i bänkkvarteren. Då de nya tegelplattorna var tunnare än de gamla fick underlaget flytspacklas innan läggningen. Tegelgolvet har fogats med kalkbruk och ytbehandlats med Topsil Kiselolja från Alabaster AB.

När kyrkorummet hade tömts och det märktes hur smutsade väggar och valv gav församlingen Kulturmiljö Halland i uppdrag att göra en antikvarisk sta-

Koret, sidoskeppen samt inventarier som takkronor, psalmtavlor och predikstol täcktes in under renoveringen.

tusbeskrivning över åtgärden som bifogades en ansökan till länsstyrelsen om att åtgärda väggar och valv samtidigt som golvet åtgärdades. Ytorna tvättades med vatten och några droppar diskmedel, för att ta bort fett och smuts på ytan. Ytorna kalkades med tunna lager med kulekalk. Fönsterbänkar skrapades rena från lös färg, avfärgades med en mer slitstark färg, lik befintlig. Kulören på kalken är Målarkalks kulör 7103.

Bänkarna var tidigare fästa i trägolvet. För att inte behöva perforera tegelgolvet och för att kunna möblera om kyrkan vid behov byggdes bänkarna om. Själva foten gjordes längre, så att de kan stå utan att fästas i golvet. Utgångspunkten är dock att bänkarna ska stå på sin plats. Däremot har församlingen ansökt om att kunna ta bort några bänkar längst bak i kyrkorummet på södra sidan för att kunna placera bord och stolar för kyrkkaffe där. De fick i samband med renoveringen tillstånd för att inte återplacera den södra väggen för klädförvaringen igen.

När det nya tegelgolvet var lagt har nya radiatorer monterats på väggarna. De gamla radiatorerna visade sig ha rostskador. Nya rör har dragits längs väggarna. Bänkar och inventarier har återförts till kyrkorummet.

I det lilla vindfånget har en sten tagits bort i stengolvet och ett järnraster har lagts in för att slippa få in så mycket grus i kyrkorummet.

Lösa föremål flyttades in i koret och i absiden och lades på vaderade ytor och täcktes över. Fuktkontroll gjordes regelbundet i utrymmet.

Större delen av trägolvet har brutits upp framåt i kyrkan. Mittgången lämnades tillfälligt kvar för att underlätta när tegelgolvet skulle tas upp.

Längst fram låg golvet i en halvcirkelform , som delvis verkar vara ändrad vid något tidigare tillfälle. Längre tillbaka har altarringen varit placerad i detta läge.

Det gamla tegelgolvet var lagt med kvadratiska former men det var svårt att hitta någon riktig regelbundenhet i mönstret.

När tegelstenarna togs upp i det nordöstra hörnet var marken under riktigt blöt.

Längst i väster var golvet uppreglat med tryckimpregnerade bjälkar och tegelgolvet saknades. Kyrkan är förlängd i väster och här har det tidigare funnits en läktare.

Markytan efter att tegelstenarna hade tagits upp. Nivån skiljde sig åt i kyrkorummet och på vissa ställen var marknivån för hög för det nya golvet och behövde schaktas av. Kulturlagren undersöktes av arkeolog från Kulturmiljö Halland innan schaktning, men de bestod av omrörda massor.

Elledningarna låg i rör under trägolvet. Vid koret hade de angripits av möss som gnagat igenom rören ända in till ledningarna.

När marken schaktats ner blev två murformationer synliga på marken, en i söder och en i norr. Arkeolog tillkallades för att undersöka murarna.

När marken i kyrkorummet jämnats till drogs elledningarna ut i rör till de platser där det behövs eluttag och högtalare.

Elledningar på norra sidan i koret.

Elledningar intill den funna västmuren på södra sidan.

Värmerören har dragits från källaren i den norra korsarmen rakt över kyrkan i tvärgångens läge.

På södra sidan delas rören för att gå till radiatorer på sydöstra respektive sydvästra långhusväggen samt rakt fram till sakristian.

Rören till radiatorerna på sydvästra långhusväggen kommer upp intill valvbågen. Rören fick dras så nära som möjligt, gå grundstenar sticker ut under murarna. De utstickande grundstenarna gjorde de omöjligt att dra rören i marken intill murarna. Risken för läckage i golvet är dessutom mindre när så lite rör som möjligt dras i golvet.

Förutom de tegelstenar som tillhörde tegelgolvet hittades även kvadratiske golvtegelplattor och stortegel. Stortegel är ett tegelformat som är äldre än de tegelstenar som golvet var lagt med.

Bjälklaget längs i väster var upplagt på fint bearbetade stenar, som troligen tidigare varit hörnsten i någon portal innan tidigare ombyggnader.

De stenar som bjälklaget i väster var upplagt på har tagits ut ur kyrkan och församlingen har tankar på att de kan användas på kyrkogården.

När marken i kyrkan jämnats till lades isolerande golvskeivor direkt på marken.

På markskivorna gjöts en tunn betongplatta.

När tegelgolvet lyftes och marken började jämnas av skymtades toppen av en stenmur intill kyrkans södra och norra vägg. Det visade sig vara en gammal grundmur som korsar dagens långhus under marken precis väster om kyrkans tvärskepp.

Arkeolog från Kulturmiljö Halland kunde konstatera att murarna var en del av den äldsta västväggen. Församlingen tyckte att upptäckten var spännande och ansökte hos länsstyrelsen om att behålla den bäst bevarade murdelen synlig.

En fyrkantig yta behölls när golvet göts, kanterna putsades och ram för glasgolv lades över hålet i golvet.

När kyrkorummet var tomt märktes det tydligt hur smutsade väggarna och valven var. Snöstorps församling bestämde sig därför att dessa skulle rengöras och kalkas om i samband med golvrenoveringen.

Nedan: En liten provyta på rengöring gjordes intill det ena fönstret i koret.

På bilden ovan har valven rengjorts och på bilden till vänster har provmålning gjorts för att hitta en kulör som var lika den befintliga.

Framför koret och för att ansluta till korgolvet lades det gamla tegelgolvet i en halvcirkel. Halvcirkeln tog dessutom upp den form som fanns innan det gamla tegelgolvet togs upp.

I bänkkvarteren och framför bänkkvarteren i koret lades golvet med nya kvadratiska golvtegelplattor från Qvesarum. Golvet fogades med ett ljus kalkbruk.

Prov på olika typer av behandling av tegelgolvet. Det som valdes blev Topsil Kiselolja från Alabaster AB.

Golvet i det nordvästra bänkkvarteret håller på att läggas med nytillverkade kvadratiska tegelplattor från Qvesarum. En ränna för dragning av el mm till vaktmästarplatsen har skapats i golvet.

En av de nya radiatorerna har monterats på väggen.

Rördragningar görs längs med väggarna som tidigare. Förbindelse mellan norrsidan där pannrum finns och sydsidan har gjorts under golvet i trägolvet, liksom tidigare.

EFTER RENOVERING

Tönnersjö kyrka sedd mot koret efter renovering. Mittgången är lagd med det tegelgolv som hittades under trägolvet.

I koret möter det nylagda golvet golvet som lades 1997 med en halvcirkel. Halvcirkelformen tar upp den form som hittade när golvet togs upp och som troligen markerade ett tidigare läge för altarringen.

Det nya tegelgolvet i det nordöstra hörnet vid dopfunten och dopaltaret.

Det sydöstra hörnet vid predikstolen.

I bänkkvarteren har golvet lagts med nytillverkade kvadratiska golvtegelplattor från Qvesarum.

I mötet mellan mittgång och tvärskepp, där trägolvet tidigare hade en stjärna, har golvet lagts i mönster med en äldre kvadratisk tegelplatta i mitten.

I tvärgångarna har tegelgolvet lagts i motsatt riktning mot mittgången.

Ett glasgolv har lagts över en bit av den nyfunna muren så att den förblir synlig för dagens kyrkobesökare. Det är troligen första gången på flera hundra år som man i Tönnersjö kyrka kan se den tidigmedeltida västväggen med sin omsorgsfullt huggna hörnsten.

Under glasgolvet har utrymmet försetts med belysning och en skylt som berättar om vad man ser.

Kyrkan sedd mot väster och huvudentrén. En av de kapphyllor som tillkom vid renoveringen 1997 har behållits.

Den bakre delen av det sydvästra delen efter renovering. Det finns en tanke på att de bakre bänkarna ska kunna lyftas ut och ersättas med bord och stolar för kyrkkaffe.

Längs bak i det nordvästra kvarteret har vaktmästarplatsen monterats tillbaka och rördragningar har gömts i golvet.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Kulturmiljö Halland, Tollsgatan 7, Halmstad

Riksantikvarieämbetet, Bebyggelseregistret

KULTURMILJÖ
HALLAND

POSTADRESS: TOLLSGATAN 7 | 302 32 HALMSTAD | TEL: 035-19 26 00

E-POST: [KANSLI@KULTURMILJOHALLAND.SE](mailto:kansli@kulturmiljohalland.se) | HEMSIDA: [WWW.KULTURMILJOHALLAND.SE](http://www.kulturmiljohalland.se)